

νην τὴν ἐντολήν: «*Ἄν δῆτε κάποιον νὰ πεινᾷ, δῶστε του νὰ φάῃ, κάποιον νὰ διψᾷ, δῶστε του νὰ πιῇ. Ἄν δῆτε κάποιον νὰ εἶναι γυμνός, βάλτε του ἓνα ροῦχο εἰς τοὺς ὤμους καὶ σκεπάστε τον*»¹. Διὰ νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τῆς γῆς τὸ θεῖον θέλημα, ἔπρεπεν «*ὁ κάθε ἄνθρωπος νὰ ἀγαπᾷ τὸν ἀδελφόν του, ὅπως τὸν ἑαυτὸν του, νὰ φροντίζῃ διὰ τὸν δυστυχῆ, τὸν πτωχὸν καὶ τὸν ξένον*»². Ἡ εὐσέβεια συνέπεσε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον πρὸς τὴν ἀλληλεγγύην, μέχρι τοῦ σημείου ὃ Πλίνιος νὰ ὀνομάσῃ «θεὸν» τὴν ἀνάγκην («*νὰ βοηθῇ ὁ θνητὸς τὸν θνητόν*»)³. Τὴν ἴδιαν ἐποχὴν ὃ Στράβων θὰ θεωρήσῃ τὴν φιλανθρωπίαν ὡς μίμησιν τοῦ θεοῦ ἔργου: «*Εὖ μὲν γὰρ εἰρητὰ καὶ τοῦτο, τοὺς ἀνθρώπους τότε μάλιστα μιμεῖσθαι τοὺς θεούς, ὅταν εὐεργετῶσιν*»⁴.

V. Ἡ ΜΗΤΡΙΚΗ ΣΤΟΡΓΗ

Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ πολιτισμὸς ἔχασε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τὴν ἠθικὴν του δικαίωσιν, ἐσήμαινεν, ὅτι κατ' οὐσίαν ἐστράφη ἐναντίον τῆς πατρικῆς ὑπεροχῆς — τῆς κυριαρχίας, τῆς εὐθύνης καὶ τῆς τάξεως. Ἀπεδέσμευσε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τοὺς ἀνθρώπους ἐκ τῶν συμβατικῶν των ὑποχρεώσεων καὶ τοὺς ἐξίσωσε μεταξύ των ἐνώπιον μιᾶς κοσμικῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν δὲν διέκρινεν ἢ διάθεσις τοῦ ἐλέγχου, ἀλλ' ἡ σὺ μ π ἄ θ ε ι α διὰ τὴν ὀδύνην. Τὴν ἀξιολογικὴν σύνθεσιν τῆς κοινωνίας διαδέχεται μία παρατακτικὴ τοποθέτησις τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τὸ βλέμμα τῆς ἀπαιτουμένης εὐεργετικῆς παρουσίας, ἢ ὁποία κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν μητέρων εἰς τὴν οἰκογένειαν δὲν ἐξετάζει τὴν ἰκανότητα, προκειμένου νὰ φροντίσῃ διὰ τὴν περίθαλψιν ὧν τὴν χρειάζονται. Ἡ καταστροφὴ τῆς πατριαρχίας δὲν ἔφερε διὰ τοῦτο εἰς τὸ προσκῆνιον μόνον θεῖους ἐκπροσώπους τῆς νεότητος ἐναντίον τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ τοὺς συνέδεσεν ἀμέσως πρὸς τὰ θηλυκὰ πνεύματα τῆς γυναικείας, τὰ ὁποῖα ἐξεπροσώπησαν ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ καιροῦ τὴν σ τ ο ρ γ ῆ ν ὡς πρώτην κοινωνικὴν ἀξίαν⁵.

Ἡ συσχέτισις αὐτὴ θὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ σημείου νὰ παρουσιάσῃ τοὺς διαδόχους τῶν πατέρων θεῶν ὡς «ἡμιθῆλεις»⁶, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ

1. Ginza II 1, 42 (ὡς ἀν., σ. 36).

2. Die Texte aus dem Qumran, ὡς ἀν., σ. 79.

3. Naturalis Historiae II 7, 18/19.

4. Γεωγραφικῶν X 3, 9 (p. 717).

5. Παράδειγμα διὰ τὴν κοινωνικὴν (καὶ ὄχι ἀγροτικὴν) καταγωγὴν τῆς μητρικῆς θεότητος, ἢ ὁποία λατρεύεται εἰς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους, εἶναι ἡ θρησκεία τῆς Ἀλλὰτ εἰς τὴν πετραίαν Ἀραβίαν, ὅπου (λόγω τῆς ἐρήμου) δὲν ἀπέδωσεν ἡ γεωργία. Πρβλ. Ἐπιφάνιον, Κατὰ αἰρέσεων LI 22, R. D u s s a u d, Les Arabes en Syrie avant l'Islam, Paris 1907, σ. 123, D. Nielsen, Die altarabische Kultur, ὡς ἀν., σ. 228.

6. Ἀνακρεοντείων II: Εἰς Ἄττιν 2 (B e r g k).

Ἄττιος τῆς Λυδίας, τὸν ὁποῖον ἡ Ρέα «βίου μὲν ἀνδρηίου ἀπεπαύσατο, μορφὴν δὲ θηλέην ἡμίψατο καὶ ἐσθῆτα γυναικίην ἐνεδύσατο»¹. Ἐνώπιον τῆς νέας θρησκευτικῆς συνθήκης, ἡ ὁποία μετέβαλε τὸν ἄλλοτε γονιμοποιὸν παράγοντα τῆς γῆς εἰς «εὐνοῦχον»², θὰ χρειασθοῦν ἔμπρακτα δείγματα τῆς ἀποδοκιμασίας τοῦ ἀνδρικοῦ γένους: «Ὁ νεανίας ὄτω τάδε ἀποκέαται ῥίψας τὰ ἐνδύματα μεγάλη βοῆ ἔς μέσον ἔρχεται καὶ ξίφος ἀναιρέεται... λαβὼν δὲ αὐτίκα τάμνει ἑωυτὸν θέει τε διὰ τῆς πόλιος καὶ τῆσι χερσὶ φέρει ἅ ἔταμεν. ἐς ὀκοίην δὲ οἰκίην τάδε ἀπορρίπτει, ἐκ ταύτης ἐσθῆτα τε θηλέην καὶ κόσμον γυναικίον λαμβάνει»³. Ἐνῶ διὰ τὴν πατριαρχικὴν νοοτροπίαν ὁ ἀκρωτηριασμὸς τῶν ἀνδρικῶν ὀργάνων ἦτο θρησκευτικῶς ἀπαράδεκτος («οὐκ εἰσελεύσεται θλαδίας καὶ ἀποκεκομμένος εἰς ἐκκλησίαν κυρίου») ⁴, τώρα τείνει νὰ ἐμφανισθῆ ὡς προϋπόθεσις διὰ τὴν θείαν μακαριότητα: «Εἰσὶν εὐνοῦχοι οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»⁵. Καὶ ὅπου ὁμως ἡ φρικτὴ ἀπαίτησις προσέκρουσεν εἰς ἀποτελεσματικὴν ἀντίδρασιν, ὁ θεὸς τῆς νέας εὐσεβείας θὰ περιορίσῃ τὴν ἀρσενικὴν τοῦ ἰδιότητα, διὰ νὰ ἐκφράσῃ μέσῳ τοῦ ἑρμαφροδιτικοῦ τοῦ χαρακτῆρος τὴν γυναικίαν εὐαισθησίαν. Περὶ τοῦ Διὸς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς θὰ λεχθῆ ὅτι ἐγέννησεν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Διονύσου «νιέα θῆλυ»⁶, ἐνῶ εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην ὠρισμένοι θρησκευτικοὶ κύκλοι θὰ λατρεύσουν ὡς κύριον τῆς ζωῆς «ἄνθρωπον καὶ υἱὸν ἀνθρώπου. ἔστι δὲ ἄνθρωπος οὗτος ἀρσενόθηλυς»⁷. Ἡ ὅλη ἐξέλιξις παρουσιάζει μίαν διαταραχὴν εἰς τὴν σχέσιν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μίαν μετατόπισιν τοῦ κέντρου βάρους τῆς οἰκογενειακῆς ἰσορροπίας ἐκ τῆς αὐστηρότητος καὶ τῆς λογικῆς τῶν πατέρων πρὸς τὴν ἐξυπηρετικότητα καὶ τὸν ψυχικὸν κόσμον τῶν μητέρων.

Μεταξὺ ποιμενικῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν εἰς γεωργικοὺς τόπους, τὸ φαινόμενον διεπιστώθη ἐνωρίς: «Καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἡ ἀποστροφή σου καὶ αὐτὸς σου κυριεύσει»⁸. Ἐνῶ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς οἰκογενείας θὰ παραμείνουν πιστοὶ γενικῶς εἰς τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν, θὰ παρατηρηθῆ μεταξὺ τῶν συζύγων τῶν μίαν θρησκευτικὴ λιποταξία: «Καὶ ἀπεκρίθησαν τῷ Ἱερεμίᾳ

1. Λουκιανοῦ, Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ 15 (p. 461).

2. M. Minucii Felicis, Octavii XXII, 4.

3. Λουκιανοῦ, Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ 51 (p. 486/87). Πρβλ. Σχόλια ἀρχαῖα εἰς Νικάνδρου Ἀλεξιφαρμάκων 8.

4. Δευτερονομίου ΚΓ' 2.

5. Ματθ. ΙΘ' 12.

6. Νόννου, Διονυσιακῶν XX 210.

7. Ἰππολύτου, Τοῦ κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλέγχου V 6, 4/5. Πρβλ. Εἰρηναῖον, Contra haereses I 30, 3.

8. Γενέσεως Γ' 16. Πρβλ. Πρὸς Ἐφεσίους Ε' 22: «Αἱ γυναῖκες τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν ὑποτάσσεσθε», Α' Πρὸς Τιμόθεον Β' 12: «Γυναικὶ δὲ οὐκ ἐπιτρέπω διδάσκειν οὐδὲ ἀθετεῖν ἄνδρως, ἀλλ' εἶναι ἐν ἡσυχίᾳ».

πάντες οἱ ἄνδρες οἱ γνόντες ὅτι θυμῶσιν αἱ γυναῖκες αὐτῶν θεοῖς ἑτέροις»¹. Τὴν ἀποδέσμευσιν τῶν γυναικῶν ἐκ τῆς πατριαρχικῆς κηδεμονίας παρουσιάζει σαφῶς καὶ ἡ συνεχῆς καταδίκη τῆς μοιχείας, ἰδίως ἡ θεώρησις τῆς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ συζυγικοῦ συνδέσμου πρὸς τὸν ἐγκαταλειπόμενον θεόν : «Πλὴν ὡς ἀθετεῖ γυνὴ εἰς τὸν συνόντα αὐτῇ, οὕτως ἠθέτησεν εἰς ἐμὲ ὁ οἶκος Ἰσραήλ»². Ἡ ἀγροτική ζωὴ καὶ ἡ ἐθνικὴ ταπείνωσις θὰ ἐξουδετερώσουν ὁμως τὴν ἀνδρικήν ὑπεροχὴν παρὰ τὴν κοινωνικὴν τῆς ἐπίφασιν : «Καὶ ἐντεῦθεν δεῖ ὑμᾶς γινῶναι ὅτι αἱ γυναῖκες κυριεύουσιν ὑμῶν· οὐχὶ πονεῖτε καὶ μοχθεῖτε καὶ πάντα ταῖς γυναιξὶν δίδοτε καὶ φέρετε ; καὶ λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος τὴν ῥομφαίαν αὐτοῦ καὶ ἐκπορεύεται ἐξοδεύειν καὶ ληστεύειν καὶ κλέπτειν καὶ εἰς τὴν θάλασσαν πλεῖν καὶ εἰς ποταμούς· καὶ τὸν λέοντα θεωρεῖ καὶ ἐν σκότει βαδίζει καὶ ὅταν κλέψῃ καὶ ἀρπάσῃ καὶ λευποδυτήσῃ, τῇ ἐρωμένη ἀποφέρει... ἄνδρες, οὐχὶ ἰσχυραὶ αἱ γυναῖκες ;»³. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐθεωρήθη κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους εἰς τὴν Ἰουδαίαν ὑπὸ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἱερατικῆς τάξεως «κρείσσων πονηρία ἀνδρὸς ἢ ἀγαθοποιὸς γυνή»⁴. Εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ὅποτε ἡ παράδοσις δὲν θὰ ἔχῃ ἐπαγγελματικῶς κατωχυρωμένους φορεῖς, θὰ κατηγορηθοῦν οἱ ἄνδρες δι' ἔλλειψιν συζυγικῆς κατανοήσεως :

«Ἀκούσιον γυναικὸς ἀτύχημ' οὐ φέρεις,
αὐτὸν δὲ δεῖξω σ' εἰς ὅμοι' ἐπταικότα.
καὶ χρήσεται αὐτῇ σοι τότε ἠπίως, σὺ δὲ
ταύτην ἀτιμάζεις. ἐπιδειχθήσει θ' ἅμα
ἀτυχῆς γεγονῶς καὶ σκαιὸς ἀγνώμων τ' ἀνὴρ»⁵

Ἐντασιν εἰς τὴν σχέσιν τῶν δύο φύλων εἶχε πάντως προκαλέσει ἀνέκαθεν ἡ παθητικὴ στάσις καὶ ἡ μιλθακότης τῶν γυναικῶν, ἰδίως ὅταν ἡ ἀνασυγκρότησις τῆς ζωῆς ἐπὶ νέων ἠθικῶν βάσεων ἦτο ἡ ἐφαίνετο δυνατὴ. Ὁ Ἡσίοδος τὴν παραμονὴν τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἀστικοῦ νόμου καὶ ὁ Ζωροάστρης, ὁ ὁποῖος ἐπεκαλέσθη τὸν θεὸν ὡς «ἠνίοχον παντὸς καλοῦ» καὶ «πατέρα εὐνομίας καὶ δικαιοσύνης»⁶ διὰ τὴν ἠθικὴν ἐξυγίανσιν τῆς ἀνθρωπότητος, θὰ στιγματίσουν τὴν θηλυκὴν ἀδιαφορίαν διὰ τὰ κοινὰ ὡς δέσμευσιν τῶν ἀνδρῶν εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ θρησκευτικὴν τῶν ἀποστολῆν. Ἐὰν ὁ ποιητὴς τῆς Βοιωτίας ἐχαρακτήρισεν τὰ «φῦλα γυναικῶν πῆμα μεγ' αἰ θνητοῖσι μετ' ἀνδράσιν ναιετάουσιν»⁷,

1. Ἰερεμίου ΝΑ' 15.

2. Ἰερεμίου Γ' 20. Πρβλ. Η' 27, Ὡσηε Α' 2, Θ' 1, Ἰεζεκιήλ ΙΣΤ' 30, 32.

3. Α' Ἐσδρα Δ' 22 - 24, 34.

4. Σοφίας Σιράχ ΜΒ' 14.

5. Μενάνδρου, Ἐπιτρεπόντων 594 - 598.

6. Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου, Προπαρασκευῆς εὐαγγελικῆς Ι 52, 10.

7. Θεογονίας 591/92. Πρβλ. Ἔργα καὶ ἡμέρας 94/95.

ὁ ἱράνιος θεὸς Μίθρας ἐθεωρήθη ὡς «μισῶν τὸ τῶν γυναικῶν γένος»¹. Ἐὰν ὅμως ἡ δημοκρατία ἔστρεψε τὴν προσοχὴν πρὸς τὸ ἐφικτὸν δίκαιον καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐξουδετερώσεως τῶν ἀντικοινωνικῶν δυνάμεων ὑπερενίκησε τὴν ἀδράνειαν καὶ τὴν συγκαταβατικότητα (μὲ ἀποτέλεσμα θεότητες, ὅπως ἡ Ἄρτεμις καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, νὰ περιορίσουν τὴν θηλυκὴν των φύσιν, ἂν ὄχι νὰ ἐξανδρισθοῦν), ἡ ἀποτυχία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν νὰ πολιτικοποιήσουν τὴν ἀπαίτησιν τῆς ἰσότητος ἐδημιούργησε τὴν ἀνάγκην μιᾶς ὑπερφυσικῆς συμπαραστάσεως ἀσχέτως πρὸς τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν, γεγονός τοῦ ὁποῖου ἐξεθείασεν ὡς ὑψίστην ἰδιότητα τὴν μητρότητα. Ἐνώπιον τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, ὅπως θὰ τὴν ζήσουν οἱ μνήμονες τοῦ νομαδικοῦ παρελθόντος, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἰσραηλιτῶν θὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀπορίαν του : «Μὴ ἐγὼ ἐν γαστρὶ ἔλαβον πάντα τὸν λαὸν τοῦτον ἢ ἐγὼ ἔτεκον αὐτούς, ὅτι λέγεις μοι Λάβε αὐτὸν εἰς τὸν κόλπον σου ὡσεὶ ἄρα τιθηνὸς τὸν θηλάζοντα;»². Παρὰ τὴν θεῖαν ὀργὴν ἐν συνεχείᾳ διὰ τὴν παρασπονδίαν τοῦ ποιμενικοῦ λαοῦ εἰς τοὺς ἀγροτικούς τόπους ἢ συγγνώμη καὶ ἡ συμπάθεια θὰ ὑπαγορεύσουν τελικῶς τοὺς παραμυθητικούς λόγους : «Καὶ ἔσῃ ὡς υἱὸς ὑψίστου καὶ ἀγαπήσει σε μᾶλλον ἢ μήτηρ σου»³. Δὲν ἔπρεπεν ὡς ἐκ τούτου ὁ λαὸς νὰ χάσῃ τὴν ἐλπίδα του, διότι ὁ πατρικὸς θεὸς διεκρίνετο διὰ τὸ μητρικὸν του φίλτρον : «Εἶπε δὲ Σιών Ἐγκατέλιπέν με κύριος καὶ ὁ κύριος ἐπελάθετό μου. μὴ ἐπιλήσεται γυνὴ τοῦ παιδίου αὐτῆς τοῦ μὴ ἐλεῆσαι τὰ ἔκγονα τῆς κοιλίας αὐτῆς;»⁴. Ἐὰν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἰδίας κοινωνικῆς ἀπογοητεύσεως ἢ φιλοσοφία θὰ προσανατολίσῃ τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν ὑπερκόσμιον λόγον ὡς ἐγγυητὴν τῆς ἀπαιτουμένης ἠθικῆς διαγωγῆς χωρὶς νὰ ὑπολογίζῃ «τὴν γυναικεῖαν ψυχὴν»⁵, ἡ θρησκεία θὰ ἐξαγιάσῃ τὴν θηλυκότητα : «Ἐλθέ μοι, κύριε, ὡς τὰ βρέφη εἰς τὰς κοιλίας τῶν γυναικῶν»⁶.

Μεταξὺ τῆς ἀνδρικῆς καὶ τῆς θηλυκῆς νοοτροπίας θὰ δημιουργηθοῦν ἀσφαλῶς συνθέσεις, οὕτως ὥστε ὠρισμένοι λατρευτικοὶ ὅμιλοι νὰ ἐπικαλεσθοῦν ὡς «μητέρα καὶ πατέρα τῶν ὄλων»⁷ μίαν θεότητα διπλοῦ φύλου, τὴν ὁποίαν θὰ ὀνομάσουν «Μητροπάτορα»⁸. Ἐν τούτοις ἡ μορφή τοῦ πατρὸς θὰ χάσῃ οὐσιαστικῶς τὴν θρησκευτικὴν τῆς σημασίαν, διὰ νὰ προβάλῃ ὡς «ἐγγύησις τῆς

1. Πλουτάρχου, Περὶ ποταμῶν καὶ ὄρων ἐπωνυμίας XXIII 4.

2. Ἀριθμῶν ΙΑ' 12.

3. Σοφίας Σιράχ Δ' 10. Πρβλ. Ἡσαΐαν ΞΣΤ' 13: «Ὡς εἶ τινα μήτηρ παρακλέσει, οὕτως καὶ ἐγὼ παρακαλέσω ὑμᾶς».

4. Ἡσαΐου ΜΘ' 14/15.

5. U. von Wilamowitz-Moellendorf, Der Glaube der Hellenen, Berlin II τόμ. 1932, σ. 289.

6. Papyri Graecae Magicae, ὡς ἀν., II τόμ. 1931, VIII 1/2 (σ. 45).

7. Ἐπιφανίου, Κατὰ αἰρέσεων XL 2, 8.

8. Θεοδώρου, Αἰρετικῆς κακομυθίας I 7. Πρβλ. Εἰρηναίου, Ἐλέγχου τῆς ψευδωνύμου γνώσεως I 5, 2, Contra haereses I 30, 3.

σωτηρίας»¹ ή «ἄνω Μήτηρ»², ή όποία θα κατακτήσει «όλην τήν θείαν δύναμιν»³. Είς τήν Βαβυλώνα π.χ. ό ύψιστος θεός Μαρδούκ θα ύποχρεωθῆ⁴ νά παραδώσει έπισήμως είς τήν 'Ιστάρ, ή όποία έχει καταστή τήν 'Ελληνιστικήν έποχήν «ή θεότης κατ' έξοχήν»⁵, τά κυριαρχικά του δικαιώματα: «'Υψώθητι ύπεράνω τών θεών βασίλισσα! Γίνε ή λαμπροτέρα όλων!... 'Η άπαστράπτουσα λάμψις σου άς άκτινοβολήση είς τό μέσον τοῦ οὐρανοῦ! Τῆς έδωσε τό βασιλικόν σκῆπτρον... Τάς ύψηλάς μου αποφάσεις, τά σχέδιά μου... ό,τι μοῦ άνήκει, σοῦ τά δίδω».⁶ 'Από τῆς ώρας αὐτῆς ό πιστός θα ζητήση τήν προστασίαν τῆς «Κυρίας τών οὐρανών»⁷. Σέ φωνάζω εγώ ό άθλιος, άξιολύπητος δοῦλος! Πρόσβλεψε μέ τήν χάριν σου είς έμέ και άκουσε τήν προσευχήν μου!»⁸. Παρά τά κατὰ τόπους ιδιαίτερα όνόματά της ή θεότης, ή όποία προσέφευρεν είς τούς άνθρώπους τήν «μητρικήν άφοσίωσιν»⁹, θα λατρευθῆ τελικῶς είς τούς Ρωμαϊκούς χρόνους ώς «ένιαία μορφή τών θεών και τών θεαινών»¹⁰. Μία τών έπισημοτέρων εκπροσώπων της, ή αίγυπτία 'Ισις (55 ναοί τῆς όποίας εύρέθησαν είς τήν Συρίαν, τήν Παλαιστίνη, τήν 'Αραβίαν, τήν Περσίαν, τήν 'Ινδίαν, τήν Μ. 'Ασίαν, τήν 'Ελλάδα και τήν 'Ιταλίαν)¹¹, θα θεωρηθῆ έκ μέρους ένός Λατίνου ώς «μήτηρ τών πραγμάτων τῆς φύσεως, κυρία όλων τών στοιχείων, άρχική πρόγονος τών αίωνων, ύψίστη τών πνευμάτων, βασίλισσα τών ψυχών, πρώτη τών οὐρανίων»¹², ή όποία είς τήν Αίγυπτον θα ίσχυρισθῆ, όπως έλέγετο διά τόν έλληνα πατέρα τών θεών και τών άνθρώπων («Ζεύς ἦν, Ζεύς έστί, Ζεύς έσται»¹³), ότι συναιρεῖ τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον: «'Εγώ είμι πᾶν τό γεγονός και τό όν και τό έσόμενον»¹⁴. Πρός τήν «άγίαν και αϊωνίαν σώτειραν τοῦ άνθρωπίνου γένους»¹⁵ θα προσευχηθοῦν 'Ελληνες και Ρωμαῖοι έξ εύγνωμο-

1. Apulei, Metamorphoseon XI 21.

2. 'Επιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων XXXVI 4, 2.

3. J. B. Pritchard, Ancient Near Eastern Texts, ώς άν., σ. 384.

4. 'Ιδε A. Jeremias, Die außerbiblische Erlösererwartung, ώς άν., σ. 21.

5. H. Gressmann, Die orientalischen Religionen im hellenistisch-römischen Zeitalter, Berlin - Leipzig 1930, σ. 9.

6. H. Gressmann, Altorientalische Texte, ώς άν., σ. 253/54.

7. J. H. Breasted, Ancient Records of Egypt, ώς άν., III τόμ. 1906, σ. 223.

A. Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, ώς άν., σ. 239.

8. H. Gressmann, Altorientalische Texte, ώς άν., σ. 258.

9. Apulei, Metamorphoseon XI 25.

10. 'Ως άν. XI 5.

11. 'Ιδε H. Gressmann, Die orientalischen Religionen, ώς άν., σ. 48. Πρβλ. 37.

12. Apulei, Metamorphosen XI 5.

13. Παυσανίου, 'Ελλάδος περιηγήσεως X 12, 10.

14. Ηλουτάρχου, Περὶ 'Ισιδος και 'Οσίριδος 9 (p. 354 C).

15. Apulei, Metamorphoseon XI 25.

σύνης διὰ τὴν εὐεργετικὴν τῆς διάθεσιν : « ὦ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν Δημιουργέ, ὦ τὸν μέγαν Διόνυσον ἀγαπῶσα . . . πάντα δὲ ἡμῖν ἐν πᾶσιν ἀγαθὰ χαρισάμενη, δίδου πᾶσιν ἀνθρώποις εὐδαιμονίαν¹. Δὲν παρέρχεται ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν σκορπίζεις τὰ δῶρα σου . . . ὁμως ἡ δύναμις τῆς φωνῆς μου δὲν ἀρκεῖ, διὰ τὸ σοῦ ἐκφράση ὅ,τι αἰσθάνομαι διὰ τὴν μεγαλειότητά σου . . . Εἰς τὸ μυστικὸν βάθος τοῦ στήθους μου θὰ κρύψω τὴν ἀγιωτάτην μορφὴν σου καὶ θὰ τὴν διατηρήσω συνεχῶς². Εἶχε διαδοθῆ μάλιστα ἡ πεποιθήσις, ὅτι κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου τῶν μεμνημένων ἐνεφανίζετο « ἡ Παρθένος ὁμοία πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀληθινοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου » καὶ τοῦ ἔλεγεν : « Ἀκολούθησέ με, υἱὲ τῆς τρυφερότητος. Θὰ τοποθετήσω εἰς τὴν κεφαλὴν σου τὸν φωτοστέφανον³ ».

Ὁ διεθνὴς αὐτὸς ἐξαγιασμός τοῦ μητρικοῦ προσώπου δὲν ἀνέστειλε τὴν ἀνάπτυξιν ἰδιαιτέρων θεῶν ἰδιοτήτων, ἡ κυριώτερα τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἐπακόλουθον τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ πατρικοῦ ρόλου. Παρὰ τὴν μητρότητα τῆς ἡ « βασιλίτσα τοῦ οὐρανοῦ »⁴, ὅπως ἐξεικονίζεται τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐπὶ τῆς ἡμισελήνου⁵, δὲν χρειάζεται σύζυγον. Τόσον ἡ Ἰστάρ⁶ καὶ ἡ Ἰνάνα⁷ εἰς τὴν μέσην Ἀνατολὴν ὅσον καὶ ἡ Ἀστάρτη⁸ καὶ ἡ Ἀνάτ⁹ εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Συρίαν θεωροῦνται τότε « παρθένοι ». Ἡ « ἱερά βίβλος » τῆς Ἑρμητικῆς λατρείας ὀνομάζεται « Κόρη κόσμου »¹⁰ καὶ τὸ κυριώτερον ἱερόν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν « Κορεῖον » (« ναὸς δ' ἐστὶ μέγιστος τουτέστιν τὸ τέμενος τῆς Κόρης »), ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτελεῖτο τὴν νύκτα τῶν Ἐπιφανείων εἰδικὴ τελετή : « Ἐρωτώμενοι δὲ τί ἐστὶ τοῦτο τὸ μυστήριον ἀποκρίνονται καὶ λέγουσιν ὅτι ταύτη τῇ ὥρᾳ σήμερον ἡ Κόρη, τουτέστιν ἡ Παρθένος, ἐγέννησεν τὸν Αἰῶνα. τοῦτο δὲ καὶ ἐν Πέτρᾳ τῇ πόλει . . . ἐν τῷ ἐκεῖσε εἰδωλίῳ οὕτως γίνεται καὶ Ἀραβικῇ διαλέκτῳ ἐξυμνοῦσι τὴν Παρθένον . . . καὶ τὸν ἐξ αὐτῆς γεννηθέντα

1. Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, Εἰς τὴν μητέρα τῶν θεῶν 20 (p. 180 A).

2. Apulei, ὡς ἄν.

3. H. Gressmann, Die altorientalischen Religionen, ὡς ἄν., σ. 172/73.

4. Apulei, Metamorphoseon X 2, H. Zimmer, Babylonische Hymnen und Gebete, ὡς ἄν., σ. 22.

5. Die ägyptisch - griechischen Terrakoten, ἔκδ. W. Weber, Berlin 1914, σ. 29, 31.

6. Ἴδε M. Jastrow, Die Religion Babyloniens und Assyriens, Giessen I τόμ. 1905, σ. 530, A. Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, ὡς ἄν., σ. 203.

7. Ἴδε Documenta et Monumenta Orientis antiqui, ἔκδ. W. F. Albright - J. Vandier, Leiden III τόμ. ἔκδ. W. H. P. Römer, 1965, σ. 139.

8. Ἴδε Εὐσέβιον τὸν Πάμφιλον, Προπαρσχκευῆς Εὐαγγελικῆς I 10, 22.

9. Ἴδε Ch. Virolleaud, Un poème phénicien de Ras - Shamra (« Syriac », Paris XII τόμ. 1931, σ. 205 κ.έ.).

10. Ἴωάννου Στοβαίου, Ἐκλογῶν ἀποφθεγμάτων ὑποθηκῶν I 44 (p. 385).

Δουσάρην, τουτέστιν τὸν μονογενῆ τοῦ δεσπότου»¹. Εἰς τὴν Περσίαν ἐλέγετο διὰ τὸν Ζωροάστρην, ὁ ὁποῖος ἐπροφήτευσεν «ὡς ἔσται ποτὲ χρόνος, ἐν ᾧ πάντων νεκρῶν ἀνάστασις ἔσται»², ὅτι ἐγεννήθη ἐκ μιᾶς κόρης, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀναγγεῖλαι τὸ γεγονός ὁ ἄγγελος τοῦ φωτός : «Μὴ φοβῆσαι. Χαῖρε, διότι θὰ γεννήσης υἱόν, τοῦ ὁποίου προστάτης εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ παντός καὶ τὸν ὁποῖον ὁ κόσμος περιμένει γεμᾶτος ἐλπίδα»³. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Σαγγαρίου θὰ συλλάβῃ τὸν σφαγιαζόμενον καὶ ἀνιστάμενον θεὸν Ἄττιν (τὴν προσωποποίησην τῆς βλαστήσεως καὶ τοῦ θερισμοῦ τῶν καρπῶν, ἡ ὁποία συνεβόλιζεν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς κοινωνικῆς βίας τὸν θάνατον καὶ τὴν προοπτικὴν τῆς ἀναβιώσεως τοῦ καταδυναστευομένου ἀνθρώπου) ἡ παρθένος Νάνα διὰ τῆς τοποθετήσεως ἐνὸς μήλου εἰς τὸν κόλπον τῆς : «Καρπὸς μὲν ἐκεῖνος ἦν αὐτίκα ἀφανής, αὐτὴ δὲ ἐκύει»⁴.

Ἡ «ἀκηλίδωτος»⁵ μήτηρ θὰ παρασταθῇ πάντως εἰς τὴν Αἴγυπτον «ἐπὶ θρόνου καθεζομένη καὶ τρέφουσα παιδίον»⁶ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Ἰστάρ εἰς τὴν Μεσοποταμίαν : «Ἀριστερὰ κρατεῖ παιδί, τὸ ὁποῖον θηλάζει, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ»⁶. Εἰς τὰ νέα θρησκευτικὰ δεδομένα θὰ προσαρμοσθῇ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ μυθολογία διὰ τοῦ συνδέσμου τῆς κυρίας τῶν Ὀλυμπίων πρὸς τὸν φωτοδότην τοῦ στερεώματος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐγονιμοποιήθη χωρὶς συνουσίας, διὰ τὴν γεννήσῃ τὸν σωτῆρα τῶν ἀνθρώπων : «Πᾶσαν γὰρ τὴν νύκτα ταύτην τὰ ἀγάλματα ἔμεινεν χορεύοντα τὰ τε ἀνδρικὰ καὶ τὰ γυναικεῖα λέγοντα ἀλλήλοις. δεῦτε συγχαρῶμεν τῇ Ἥρᾳ... καὶ οὐκέτι λέγεται Ἥρα, ἀλλ' Οὐρανία, μέγας γὰρ Ἥλιος ἐφίλησεν αὐτήν... Τούτων δὲ οὕτως λεχθέντων διήνοικτο ὁ ὄροφος καὶ κατήλθεν ἀστὴρ λαμπρὸς καὶ ἔστη ἐπάνω τῆς στήλης τῆς πηγῆς καὶ φωνὴ ἠκοίσθη. δέσποινα πηγῆ, ὁ μέγας Ἥλιος ἀπέστειλέ με

1. Ἐπιφανίου, Κατὰ αἰρέσεων LI 22, 9 - 11.

2. Λίνείου Γαζαίου, Θεοφράστου ἤτοι περὶ ἀθανασίας ψυχῶν καὶ ἀναστάσεως σωμάτων 72 (P. G., Migne, τόμ. 85, στ. 996 A).

3. A. J e r e m i a s, Die außerbiblische Erlöserwartung, ὡς ἀν., σ. 139.

4. Πασανίου, Ἑλλάδος περιηγήσεως VI 17, 11. Πρβλ. A r n o b i u m, Adversus nationes V 6 (p. 100), H. H e p d i n g, Attis, Giessen 1903, σ. 107, M. B r u c k n e r, Der sterbende und auferstehende Gottheiland, Tübingen 1920, σ. 22, A. J e r e m i a s, Die außerbiblische Erlöserwartung, ὡς ἀν., σ. 199.

5. C h r. B a r t h o l o m a e, Altiranisches Wörterbuch, Straßburg 1904, σ. 125.

6. Sphaera, Neue griechische Texte... zur Geschichte der Sternbilder, ἔκδ. F. B o l l, Leipzig 1903, σ. 18. Πρβλ. σ. 47, L. H e u z e y, Catalogues des Figurines antiques de Terre cuite de musée de Louvre, Paris 1882, σ. 9, W. H. R o s c h e r, Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig II τόμ. 1890 - 1894, σ. 504 κ.έ.

7. A. J e r e m i a s, Das Alte Testament im Lichte des alten Orients, ὡς ἀν., σ. 107.

μηνύσαι σοι ἅμα δὲ καὶ διακονῆσαι σοι τὰ πρὸς τὸν τόκον. ἀμίαντον γάμον ποιούμενος πρὸς σέ ὁ πατήρ. . . καλεῖται δὲ τὸ ἄσπορον βρέφος ἀρχὴ μὲν σωτηρίας τέλος δὲ ἀπωλείας. . . Ἡμεῖς δὲ εἶπαμεν αὐτῇ. μήτηρ μητέρων, ἅπαντες οἱ θεοὶ τῶν Περσῶν ἐμακάρισάν σε, τὸ καύχημά σου μέγα, ὑπερῆρας γὰρ πάσας τὰς ἐνδόξους γυναῖκας καὶ πασῶν βασιλίδων βασιλικωτέρα ἐφάνης»¹.

Ἡ δυνατότης ὅπωςδὴποτε τῆς συνευρέσεως γυναικῶν πρὸς οὐρανίους θεοὺς ἔφθασε μέχρι τῆς φυσιολογικῆς τῆς πραγματοποιήσεως, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Ρωμαίας Παυλίνας, ἡ ὁποία προσεφέρθη ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἴσιδος εἰς τὸν Ἄνουβιν, τὸν ὁποῖον ὑπεδύθη ὁ ἀξιωματικὸς τοῦ Ρωμαϊκοῦ ἱππικοῦ Δέκκιος Μοῦνδος². Αὐτὸς ἴσως ὑπῆρξεν ὁ λόγος μιᾶς θρησκευτικῆς ἀντιδράσεως, ἡ ὁποία ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀποπνευμάτωσιν τοῦ γεγονότος καὶ τὴν θεώρησιν τοῦ μητρικοῦ προσώπου ὡς οὐρανίου ὄντος χωρὶς ὄστᾶ καὶ σάρκα. Μεταξὺ τῶν Ὀφιτῶν π.χ. «τὸ πρῶτον θῆλυ» θὰ ἐκληφθῆ ὡς «πνεῦμα»³, τὸ ὁποῖον ἔχουν ἐρωτευθῆ ἀπὸ κοινοῦ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς παλαιᾶς ἠθικῆς καὶ τοῦ αἰτήματος τῆς ἀναθεωρήσεώς της εἰς τὸν οὐρανόν: «Ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος Ἄνθρωπος φλέγονται ἐξ ἀγάπης λόγῳ τῆς ὠραιότητος τοῦ Πνεύματος»⁴. Οὐσιαστικῶς ὁ πνευματικὸς αὐτὸς ἔρωθ θὰ δηλώσῃ τὴν φροντίδα διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἡ ἐκπροσώπησις τῆς ὁποίας θὰ διαδραματίσῃ τὴν μετάβασιν ἐκ τῆς πατρικῆς τάξεως πρὸς τὴν μητρικὴν συμπάθειαν: «Ὁ Πατήρ τοῦ παντός. . . σκέπτεται μόνον τὴν εἰκόνα του. . . Ἀπεκαλύφθη καὶ ἐστάθη ἐνώπιόν του εἰς τὴν λάμπριν τοῦ φωτός. . . ἡ ὁποία εἶναι ἡ τελεία Πρόνοια τοῦ παντός. . . ὁ τέλειος εἰς λαμπρότητα αἰῶν. . . ἡ πρώτη ἔννοια, δηλαδή τὸ Παρθενικὸν πνεῦμα»⁵. Ὅσοι θὰ ὀνομάσουν «θῆλυ τὸ πνεῦμα»⁴, θὰ θεωρήσουν διὰ τοῦτο καὶ τὸν ἐνσαρκωτὴν τῆς ἀπαιτουμένης ἀνακαινίσεως τοῦ κόσμου ὡς υἱὸν τῆς πατρικῆς αὐτῆς μητρότητος: «Αὐτὸς ὁ σωτήρ φησιν. Ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου, τὸ ἅγιον πνεῦμα»⁶.

¹ Ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Ἀθηναῖν», τόμ. ΟΕ' 1974 / 1975, σελ. 202 - 258.

1. Anecdota Graeco - Byzantina, ἔκδ. A. Vassiliev, Mosquae I τόμ. MDC-CCXCIII, σ. 84 - 92.

2. Ἴδὲ Φλαύτιον Ἰώσηπον, Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας XVIII 3. 4.

3. Documente der Gnosis, ἔκδ. W. Schultz, Jena 1910, σ. 50.

4. C. Schmidt, Ein vorirenaisches gnostisches Originalwerk in koptischer Sprache («Sitzungsberichte der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften», Berlin 1896, σ. 843).

5. Θεοδωροῦ, Αἰρετικῆς κακομυθίας I 13.

6. Ὠριγένους, Τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον ἐξηγητικῶν Η 12.

ΤΟ ΤΟΛΜΗΜΑ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ

Ἐπῆρξαν εἰς τὴν ἱστορίαν κρίσιμοι καιροί, οἱ ὅποιοι ἐπίστευσαν, ὅτι θὰ διέλθουν τὸν κίνδυνον διὰ τῆς παρουσιάσεώς των ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ παρελθόντος. Ὁ μυστικισμὸς αὐτὸς ἐβάδισεν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς πρὸς τὴν ἀπογοήτευσιν. Ἴσως ὁμοίως ἢ προσπάθεια τῆς ἰδιοποιήσεως τοῦ μεγαλείου διὰ τῆς ἐορταστικῆς παρασιωπήσεως τῶν ἐπικαίρων ἀποτελεῖ τὴν πρώτην φάσιν τῆς κρίσεως. Ἐν συνεχείᾳ ὁ καιρὸς ἀνακαλύπτει τὸ πρόβλημα καὶ ζητεῖ συμπαράστασιν. Ἐάν ἡ ἐποχὴ μας δοκιμάζεται πνευματικῶς διὰ τῆς μεταθέσεως τοῦ ἱστορικοῦ της βάρους ἐκ τῶν θείων προσφορῶν εἰς τὴν τεχνικὴν της δυνατότητα, δὲν θὰ λύσῃ τὰ θέματά της διὰ τῆς ἐξιδανικεύσεως παλαιῶν βιωμάτων. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀναφορὰ μας εἰς τοὺς ἐκτάκτους ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων τιμᾶται σήμερον τὸ ἔργον, δὲν θὰ εἶναι ἀπλῶς «πανηγυρική», ἔπαινος διὰ μίαν ἐξαιρετικὴν πρᾶξιν ἢ στάσιν, ἀλλ' ἀναζητήσεις βοηθείας.

Ὁ Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Ἰωάννης, ὁ «μέγας» διὰ τὴν ρητορικὴν δεινότητα καὶ τὴν κοινωνικὴν του δραῖσιν, ὁ «θεολόγος» διὰ τὸν θεωρητικὸν του ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ ὁ «χρυσόστομος» διὰ τὸ κάλλος καὶ τὴν πειθῶ τοῦ ὕφους, ἐζήσαν τὴν ἐποχὴν τῆς ἱστορικῆς προσγειώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ τρεῖς προηγούμενοι αἰῶνες διεκρίνοντο διὰ τὴν ἡρωϊκὴν των διάθεσιν, τὴν ἔλλειψιν φιλοσοφικῶν ἀνησυχιῶν, τὴν βεβαιότητα περὶ τῆς κακίας τῶν ἀντιπάλων καὶ τὴν ἀναμονὴν ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν τῆς ἐπανόδου τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τοὺς χρόνους τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν εἶχε συμβῆ ὁμοίως πρῶτον τὰ Ἑλληνικὰ στοιχεῖα παρὰ τὴν ἥτταν των εἰς τὴν βάσιν νὰ κερδίζουν τὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν προτεραιότητα, τὴν ὁποίαν ἀπεκορύφωσεν ἡ ἀνοδος τοῦ ἐλληνολάτρου Ἰουλιανοῦ εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ δεύτερον οἱ περισσότερον εὐαίσθητοι εἰς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα νὰ δημιουργοῦν αἵρέσεις τόσης λαϊκῆς ἀπηχέσεως, ὥστε μίαν ἡμέραν ὁ Χρυσόστομος νὰ εὔρεθῇ τὴν ὥραν τοῦ κηρύγματος ἐνώπιον ἐνὸς καὶ μόνου ἀκροατοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον ὠμίλησε παρὰ τὴν ἀντίθετον ὑπόδειξιν τοῦ νεωκόρου, διότι δὲν ἦτο βέβαιος, ὅτι τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας, ἐάν παρίστατο, θὰ εἶχε τὴν ἐτοιμότητα νὰ ἐνστερνισθῇ τοὺς λόγους του.

Ἰδίως ἀφ' ὅτου ἐδέσποσε τοῦ κράτους «ἀνὴρ ἐς τὰ μάλιστα Ἑλληνισμῶ χαίρων καὶ τοὺς Χριστιανούς ὑπερφυῶς μισῶν»¹, ὁ Χριστιανισμὸς εὔρεθη

1. Ἐρμείου Σωζομενοῦ, Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας V 7 (P. G., Migne, τόμ. 67, σ. 1233).

αίφνιδίως πρὸ τοῦ ἐσχάτου κινδύνου. Ὁ Ἰουλιανὸς δὲν ἐκήρυξε μόνον μίαν γενικὴν ἀντεπίθεσιν κατὰ τῆς νέας θρησκείας «ἐπὶ καθαιρέσει καὶ ὕβρει τοῦ Ἑλληνισμοῦ»¹, δὲν ἐπέτρεψεν ἀπλῶς εἰς τοὺς ὀπαδοὺς του νὰ μιάνουν «αἵματι μιαρῶ τὰ τῆς καθαρωτάτης καὶ ἀναιμάκτου θυσίας ἐπώνυμα θυσιαστήρια», νὰ συλήσουν καὶ νὰ βεβηλώσουν «ἀναθήματα, πλεονεξίαν ἀσεβεία μίξαντες», νὰ καθυβρίσουν «πολιὰν ἱερέων, σεμνότητά διακόνων, αἰδῶ παρθένων», νὰ ρίψουν εἰς τοὺς χοίρους «σπλάγχνα ἁγίων ἀνατμηθέντων» ἢ νὰ καύσουν τὰ ἱερά των λείψανα καὶ νὰ σκορπίσουν τὴν στάκτην εἰς τοὺς ἀνέμους², δὲν περιωρίσθη μὲ ἄλλους λόγους εἰς τὴν πολιτικὴν τῶν καταδιώξεων, ἔναντι τῆς ὁποίας ὠρθώθη τὸ μέγεθος τῆς ἀρετῆς τῶν μαρτύρων, ἀλλ' ἀπηγόρευσε ἐπίσης εἰς τοὺς Χριστιανοὺς «ἐν τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἀσκεῖσθαι μαθήμασι»³, διὰ νὰ πλήξῃ τὴν ἀπολογητικὴν των ἰκανότητα καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ τὰ τέκνα των εἰς τὴν ἀπαιδευσίαν: «Οὐ μὲν οὐδὲ τοὺς αὐτῶν παῖδας ξυνεχώρει ἐκδιδάσκεσθαι τοὺς παρ' Ἑλλήσι ποιητὰς καὶ συγγραφέας, οὐδὲ τοῖς τούτων διδασκάλοις φοιτᾶν»⁴.

Ἡ πολιτιστικὴ ἀπόφασις τοῦ Ἰουλιανοῦ ἔφερεν ἐν τούτοις διὰ τῆς πνευματικῆς ἀναστατώσεως, τὴν ὁποίαν προεκάλεσε μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον τοῦ ἐπιδιωκομένου ἀποτελέσμα. Ἀπὸ τῆς μιᾶς στιγμῆς εἰς τὴν ἄλλην ἀπεδείχθη, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λόγος καὶ ἡ ἑλληνικὴ σοφία δὲν ἦσαν, ὅπως ἐθεωροῦντο γενικῶς ἕως τότε, ἀντίπαλα μεγέθη τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας, ἀλλ' ἀποτελεσματικὰ ὄπλα διὰ τὴν ἀμυνάν της καὶ κατὰ συνέπειαν **δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ** διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν σχεδίων του ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ ἀντίληψις αὐτῆ τῶν πραγμάτων δὲν ἐνεφανίζετο βεβαίως διὰ πρώτην φοράν, ἔπρεπεν ὁμως νὰ πολεμήσῃ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὴν διαδεδομένην πεποίθησιν, ὅτι τὰ ἑλληνικὰ θέματα καὶ κυρίως ὁ λογικὸς τρόπος τῆς ἐρεύνης τῶν πραγμάτων ἦσαν ἐκφράσεις τῆς ἐπικινδύνου καὶ ἀθέου ἐκείνης διαγωγῆς, τὴν ὁποίαν ὑπερέβαλλεν ἡ ἀπλότης τῆς πίστεως εἰς τὸν Χριστόν. Ἐὰν οἱ Χριστιανοὶ ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς Ρώμης ὡς «γένος ἀνθρώπων μιᾶς νέας καὶ κακοποιοῦ προλήψεως»⁴, ἐὰν ἐνέπρησαν τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ διεμέλισαν τὴν φιλόσοφον Ὑπατίαν, τοῦτο συνέβη, διότι τὸ λυτρωτικὸν πνεῦμα τῆς αὐτοθυσίας τοῦ Θεοῦ ἐπιστεύετο τόσον ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν ἰδικῶν του ἐκπροσώπων, ὅτι ἀνέτρεπεν ἐκ βάθρων τὴν ἑλληνικὴν θεωρητικὴν στάσιν.

1. Ὡς ἀν. V 9 (σ. 1237).

2. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, V Λόγου (Κατὰ Ἰουλιανοῦ II) 29 (P. G. Migne, τόμ. 35, σ. 701).

3. Ἐρμείου Σωζομενοῦ, ὡς ἀν. V 18 (σ. 1269).

4. C. Suetonii Tranquilli, De vita Caesarum; Neronis XVI,

Ἵπέρμαχοι τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὑπῆρξαν ἐκ τῶν Χριστιανῶν κυρίως οἱ λατινομαθεῖς τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι ἐσπούδασαν τὴν Ρωμαϊκὴν νομοθεσίαν καὶ ἠθέλησαν νὰ ὑποστηρίξουν ἐναντίον τῆς μίαν ἐξ Ἰσου συμπαγῆ νομικὴν τάξιν¹, ἡ ὁποία νὰ ἔχη τὸ προσόν, ὅτι ἀνάγεται ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν θεῖαν αὐθεντίαν. Διὰ τὸν Εἰρηναῖον ἰδίως καὶ τὸν Τερτυλλιανὸν ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία, ἐφ' ὅσον ἐβασίζετο εἰς τὴν ἐρώτησιν καὶ τὴν ἀπάντησιν, κατέστρεφε τὸν ἐνιαῖον χαρακτῆρα τῆς πίστεως, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι διὰ τοὺς Χριστιανοὺς «καλύτερον καὶ ὠφελιμώτερον νὰ ζοῦν εἰς τὴν ἀφέλειαν καὶ νὰ γνωρίζουν ἐλάχιστα πράγματα - *idiotas ei parvum scientes existere*»². Ὁ πραγματικὸς πιστὸς θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ ἐμπιστεύεται εἰς τὸν Θεόν, «χωρὶς νὰ γνωρίζῃ ἀπολύτως τίποτε, οὔτε μίαν οἰανδήποτε αἰτίαν τῶν δημιουργημάτων, διατι ἐδημιουργήθησαν»³. Μόνον ἐκεῖνος κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν ἀναζητεῖ, ὁ ὁποῖος «ἢ δὲν ἔχει τίποτε ἢ ἔχασεν, ὅ,τι εἶχεν»⁴. Ὅσοι ἐρευνοῦν εἰς τὰ θέματα τῆς πίστεως, κατασκευάζουν κατὰ τὸν Εἰρηναῖον «ἀντίθετα δόγματα, ὅμοια πρὸς τὰ θεωρήματα τῶν εἰδωλολατρῶν φιλοσόφων»⁴. Ὁ Τερτυλλιανὸς μάλιστα ἐστιγμάτισε τὴν θεωρητικὴν σκέψιν ὡς προμνήστριαν ὄλων τῶν αἰρέσεων⁵. Τὴν ἰδίαν ἀντίθεσιν κατὰ τῆς φιλοσοφίας ἐξέφρασεν ὁ Τατιανὸς εἰς τὸν πολεμικὸν τοῦ λόγον «πρὸς Ἑλληνας»: «Στασιώδεις δὲ ἔχοντες τῶν δογμάτων τὰς διαδοχὰς ἀσύμφωνοι πρὸς τοὺς συμφώνους ἑαυτοῖς διαμάχου»⁶. Κατὰ παρόμοιον τρόπον κατεδίκασε τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν καὶ ὁ ἀνώνυμος λατῖνος, ὁ ὁποῖος ἔγραψεν ἐλληνιστὶ ἐξ ὀνόματος τοῦ Κλήμεντος Ρώμης: «Εἰς τὰς τῶν φιλοσόφων ἐφοίτων διατριβὰς καὶ οὐδὲν ἕτερον ἑώρων ἢ δογμάτων ἀνασκευὰς καὶ κατασκευὰς καὶ ἔρεις καὶ φιλονεικίας»⁷.

Ἡ ἀνθελληνικὴ διάθεσις τῶν Ρωμαίων χριστιανῶν δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀπήχησιν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὅσον περισσότερο οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ἐλληνίζοντες λόγιοι ἐστρέφοντο κατὰ τῆς νέας θρησκείας, τόσον περισσότερο οἱ ἀπολογούμενοι ἐτάσσοντο ἐναντίον τῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὰ ζητήματα μιᾶς ὑποθέσεως, ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ κριθῆ ἐπὶ τῇ βάσει ξένων πρὸς τὴν φύσιν τῆς μέτρων: «Ἐπιστήμη τίς ἐστίν ἢ Χριστιανικὴ θεοσέβεια· ὄνπερ δὴ τρόπον ἐκάστης ἐπιστήμης ἴδιοι λόγοι εἰσίν, καθ' οὓς (τῶ) ἀναλαμβάνοντι περιγίγνεται τὸ κατ' αὐτοὺς ἐπάγγελμα, οἷον ῥητορικὴ μὲν ἀπὸ τῶν ῥητορικῶν λόγων,

1. Ἡ. Βουλγαράκη, Ἀποφυγὴ ἀσκήσεως ἱεραποστολῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, Ἀθήναι 1969, σ. 154. Πρβλ. σ. 143.

2. S. Irenaei, Contra Haereses II 26, 1 (P. G., Migne, τόμ. 7, σ. 800).

3. Tertulliani, De praescriptione haereticorum XI 3. Πρβλ. XIV 1.

4. S. Irenaei, ὡς ἄν. II 27, 1 (σ. 803).

5. Tertulliani, ὡς ἄν. VII 1/2.

6. Τατιανοῦ, Πρὸς Ἑλληνας (ΒΕΠΕΣ IV 258).

7. Κλήμεντος Ρώμης, Τῶν Πέτρου ἐπιδημιῶν κηρυγμάτων ἐπιτομὴ («Ψευδοκλήμεντιων») I 3 (ΒΕΠΕΣ I 58).

ιατρική δὲ ἀπὸ τῶν ἰατρικῶν, οὕτως καὶ ἡ Χριστιανικὴ ἐπιστήμη ἀπὸ τῶν κατ' αὐτὴν λόγων περιγίγνεται... ὥσπερ οὖν οὐκ ἔστι τοὺς ῥητορικοὺς λόγους ἀναλαμβάνοντα ἰατρὸν γενέσθαι ἢ τοὺς ἰατρικοὺς ῥήτορα, οὕτως οὐδὲ Χριστιανὸν ἀπ' ἄλλων λόγων ἢ ἀπὸ τῶν Χριστιανῶν. δι' ὃ φημι τοὺς βουλομένους Χριστιανοὺς εἶναι δεῖν μόνους τοὺς τοῦ Χριστοῦ λόγους ἀναλαμβάνειν καὶ μὴ δι' ἑτέρων ζητεῖν τοῦτό γε αὐτοῖς περιγενέσθαι»¹. Ἡ ἀμυντικὴ αὐτὴ στάσις ἔναντι τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐλέγχου τῆς Χριστιανικῆς πίστεως μετεβλήθη ἐκ μέρους τῶν λεγομένων «ὀρθοδοξαστῶν»² εἰς ἀντιπαιδευτικὴν κίνησιν ἐπιθετικοῦ χαρακτῆρος. «Ὅσοι κατὰ τοὺς ἀντιπάλους αὐτοὺς τῆς λογικῆς ἦσαν τῆς γνώμης, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβῃ φιλοσοφικῶς, ὅπως διετείνοντο οἱ Ἕλληνες, τὴν ἀληθῆ γνῶσιν τοῦ κόσμου, ἐπλανῶντο. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἀντιμορφωτικοῦ κινήματος εἰς τοὺς κόλπους τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἰσχυρίζοντο «εἶναι ἀνθρωπίνην σύνεσιν τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν» καὶ κατὰ συνέπειαν «μὴ γὰρ εἶναι διδακτὴν ἀληθείας»³. Ὑπῆρξαν ἐν τούτοις Χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠμφεσβήτησαν τὴν φιλοσοφικὴν γνῶσιν, ἀλλὰ τὴν ἐφοβήθησαν ὡς ὑπεξαίρεσιν τῆς θείας σοφίας : «Φιλοσοφία δὲ οὐκ ἀπεστάλη ὑπὸ κυρίου, ἀλλ' ἦλθε... κλαπεῖσα ἢ παρὰ κλέπτου δοθεῖσα, εἴτ' οὖν δύναμις ἢ ἄγγελος μάθων τι τῆς ἀληθείας καὶ μὴ καταμείνας ἐν αὐτῇ, ταῦτα ἐνέπνευσε καὶ κλέψας ἐδίδαξεν»⁴.

Ἐφ' ὅσον ὅμως καὶ καθ' ὃν χρόνον ὁ Χριστιανισμὸς ἐκέρδιζε τοὺς λόγιους, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραγνωρίζῃ τὴν διανοητικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου οὔτε νὰ προσγράψῃ τὴν ὑψηλοτέραν τῆς ἔκφρασιν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἀντιθέτων δυνάμεων. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν διὰ τοῦτο τοῦ δευτέρου μ.Χ. αἰῶνος παρουσιάζονται Χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι δὲν θεωροῦν «τὴν φιλοσοφίαν ἐκ τοῦ διαβόλου ὀρμαῖσθαι»⁵, ἀλλ' ὑποστηρίζουν, ὅπως τὸ ἔπραξε πρῶτος ὁ Ἰουστῖνος, ὅτι ἐκτὸς ὠρισμένων ἀπαραδέκτων διδαγμάτων οἱ Ἕλληνες ἀπεκάλυψαν γενικῶς ὀρθὰ πράγματα, τὰ ἐπληροφορήθησαν ὅμως ἐκ μέρους τῶν Ἰουδαίων εἰσηγητῶν τῆς Χριστιανικῆς ἀληθείας : «Πάντα, ὅσα περὶ ἀθανασίας ψυχῆς ἢ τιμωριῶν μετὰ θάνατον ἢ θεωρίας οὐρανίων ἢ τῶν ὁμοίων δογμάτων καὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ ἔφασαν, παρὰ τῶν προφητῶν τὰς ἀφορμὰς λαβόντες καὶ νοῆσαι δεδύνηνται καὶ ἐξηγήσαντο»⁶. Κατὰ τῆς ἀπόψεως, ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς λόγος «ἐκ τοῦ διαβόλου τὴν κίνησιν ἴσχει»⁷, ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας ἀντέτεινεν, ὅτι θὰ ἦτο περίεργον ὁ ἀρνητῆς τῆς τάξεως καὶ τοῦ

1. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Ἀπόσπ. 68 (Stählin III 229).

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων I 45, 6 (II 30).

3. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VI 93, 1 (II 478).

4. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων I 81, 4 (II 53).

5. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VI 66, 1 (II 465).

6. Ἰουστίνου, Ἀπολογίας I 4, 9 (ΒΕΠΕΣ III 184). Πρβλ. II 13, 4 (III 207).

7. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων I 80, 5 (II 52).

δικαίου να εισηγηθῆ τὴν λογικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν σκέψιν καὶ νὰ ὑπερβάλλῃ χάριν ὠρισμένων ἀνθρώπων τὴν ἀγαθὴν σύνεσιν τοῦ Θεοῦ : «Πῶς οὖν οὐκ ἄτοπον τὴν ἀταξίαν καὶ τὴν ἀδικίαν προσνέμοντας τῷ διαβόλῳ ἐναρέτου πράγματος τοῦτον, τῆς φιλοσοφίας, δοτῆρα ποιεῖν; κινδυνεύει γὰρ εὐμενέστερος τοῖς Ἕλλησιν εἰς τὸ ἀγαθοῦς ἀνδρας <γενέσθαι> γεγονέναι τῆς θείας προνοίας τε καὶ γνώμης»¹. Ὁ,τιδήποτε ὠφελεῖ τὴν ζωὴν, ἔχει κατὰ τὸν Κλήμεντα θεῖαν προέλευσιν. Ὁ Ἰουδαϊκὸς νόμος π.χ. ὑπῆρξε παραχώρησις τοῦ Θεοῦ εἰς μίαν ἐκλεκτὴν φυλὴν, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν προσέφερεν εἰς ἄλλους τὴν εὐνοίαν του, ὅτι δὲν παρεσκεύασε τὴν προσωπικὴν του ἀποκάλυψιν διὰ μέσου ἄλλων ἐθνῶν : «Πάντα τὰ ἀναγκαῖα καὶ λυσιτελεῖ τῷ βίῳ θεόθεν ἦκειν εἰς ἡμᾶς λέγοντες οὐκ ἂν ἀμάρτοιμεν, τὴν δὲ φιλοσοφίαν καὶ μᾶλλον Ἕλλησιν, οἷον διαθήκην οἰκείαν αὐτοῖς, δεδόσθαι, ὑποβάθραν οὖσαν τῆς κατὰ Χριστὸν φιλοσοφίας»². Εἶναι διὰ τοῦτο ἀνόητος ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ἐκεῖνοι ἀκριβῶς δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ συλλάβουν τὴν ἐννοίαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, οἱ ὅποιοι ὕψωσαν τὸ θεωρητικὸν της παράστημα : «Εἰκῆ μὲν καὶ ὡς ἔτυχε διώκοντας τοῦνομα, μάτην δὲ ἀθέους ἀποκαλοῦντας τοὺς τὸν τῷ ὄντι θεὸν ἐγνωκότας»³. Ἦτο ἐπομένως ἀπαράδεκτον ἡ λογικὴ σκέψις νὰ τρομοκρατῆ τοὺς Χριστιανούς, διότι τὴν ἐδημιούργησεν ὁ Θεός, ὁ ὅποιος εἶναι καὶ ὁ κύριος ἐκπρόσωπός της : «Εἰ γὰρ μὴ λόγῳ πράττοιμεν, ἀλόγως ποιοῖμεν ἂν. τὸ λογικὸν δὲ ἔργον κατὰ θεὸν ἐκτελεῖται. "καὶ οὐδὲν χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο", φησί, τοῦ λόγου τοῦ θεοῦ»⁴. Ὅχι μόνον δὲν θὰ ἔπρεπεν ἡ φιλοσοφία νὰ προξενῆ τὸν φόβον, ἀλλ' οὔτε νὰ ἐπιχειρῆται ἡ ἀλλοίωσις της διὰ ξένων πρὸς τὴν φύσιν της πραγμάτων, διότι ἔχει, ὡς ἔχει, θεῖαν καταγωγὴν : «Οὐκ ἂν δὲ τὴν ἀρχὴν ὑπέστη τι τῶν ὄντων ἀβουλήτως ἔχοντος τοῦ Θεοῦ, εἰ δὲ βουλομένου, θεόθεν ἡ φιλοσοφία, τοιαύτην εἶναι βουληθέντος αὐτήν, οἷα ἐστίν»⁵. Εἰς τὴν ἐποχὴν βεβαίως τοῦ Κλήμεντος ἰσχύει γενικῶς ἡ ἀντίθετος ἀποψις καὶ «οἱ πολλοί, καθάπερ οἱ παῖδες τὰ μορμολύκια, οὕτως δεδίασι τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, φοβούμενοι μὴ ἀπαγάγῃ αὐτούς»⁶. Ὁ φιλόσοφος ὅμως ἱεράρχης γνωρίζει καλῶς, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παύσῃ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐλέγχῃ τὴν σκέψιν του καὶ ταυτοχρόνως νὰ εἶναι βέβαιος διὰ τὴν ὀρθότητά της, ὅτι δηλαδὴ τὸ θέμα, εἰς ἡμετέραν ἡ φιλοσοφία, εἶναι ἀδύνατον νὰ λυθῆ κατὰ τρόπον μὴ φιλοσοφικόν. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀκολουθεῖ ὁ Κλήμης τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὅποιος ἀπέδειξε λογικῶς⁷, ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ

1. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VI 159, 1/2 (II 513).

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VI 67, I (II 465).

3. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VII 1, 1 (III 3).

4. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων I 45, 5 (II 30).

5. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VI 156, 4 (II 512).

6. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VI 80, 5 (II 472).

7. Ἀριστοτέλους, Προτρεπτικοῦ ἀπόσπ. 50 (p. 1484 a 8/9).

ἀρνησις τῆς φιλοσοφίας εἶναι φιλοσοφικὴ πράξις: «Καὶ γὰρ οὐδ' εὖ πως ἔχειν μοι φαίνεται ὁ λόγος ἐκεῖνος· εἰ φιλοσοφητέον, φιλοσοφητέον· αὐτὸ γὰρ τι αὐτῷ ἀκολουθεῖ· ἀλλ' εἰ καὶ μὴ φιλοσοφητέον· οὐ γὰρ τις καταγνώη ἂν τινος μὴ τοῦτο πρότερον ἐγνωκῶς. φιλοσοφητέον ἄρα»¹.

Προτοῦ λοιπὸν ὁ Ἰουλιανὸς ἀπαγορεύσῃ διὰ νόμου εἰς τοὺς «Χριστιανούς ἑλληνικῆς παιδείας μετέχειν»², ὑπῆρξαν πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἀντετάχθησαν εἰς τὴν καταδίκην τοῦ ἐπιφανεστάτου γεγονότος τῆς Ἑλλάδος καὶ προσεπάθησαν ὄχι μόνον ἀπολογητικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γραπτῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ μιᾶς λογικῆς συνεπείας φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος νὰ ὑπεραμυνθοῦν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως: «Τῶν δὲ λέξεων τῶν προφητικῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐκ ἐπιμνησόμεθα,... ἵνα μὴ διακόπτωμεν τὸ συνεχές τοῦ λόγου συμπεριλαμβάνοντες τὰς γραφάς»³. Τὴν ἐποχὴν διὰ τοῦτο τῶν αὐτοκρατορικῶν μέτρων ἐναντίον τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν Χριστιανῶν ἑλληνομαθεῖς ἱερωμένοι τῆς περιωπῆς τῶν Ἀπολλιναρίων τῶν Σύρων ἢ τοῦ Βασιλείου τοῦ μεγάλου ἐχειρίζοντο τὰ θέματα τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τὴν ρητορικὴν, διὰ νὰ παρουσιάσουν τὴν ὀρθότητα τῶν χριστιανικῶν ἀπόψεων. Εἰς ὅσους ἐξένιζε τὸ ἐγχείρημα ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας ἀνέφεραν, ὅτι καὶ διὰ τὸν Μωϋσῆν ἐλέγετο «τοῖς Αἰγυπτίων μαθήμασιν ἐγγυμνασάμενος τὴν διάνοιαν, οὕτω προσελθεῖν τῇ θεωρίᾳ τοῦ ὄντος. Παραπλησίως δὲ τούτῳ.... τὸν σοφὸν Δανιὴλ ἐπὶ Βαβυλῶνός φασι τὴν σοφίαν Χαλδαίων καταμαθόντα τῶν τε θείων ἀφασθαι παιδευμάτων»⁴. Ἦτο ἐπομένως ἐπιτρεπτὸν καὶ μάλιστα ὑποχρέωσις διὰ τοὺς Χριστιανούς νὰ ζητοῦν στηρίγματα διὰ τὴν πίστιν ὄχι μόνον εἰς τὴν ἰδικὴν τῆς παράδοσιν, ἀλλ' ἐκτὸς ἐκείνης εἰς τὴν «θύραθεν σοφίαν»⁵, ἣν οἱ πολλοὶ Χριστιανῶν διαπτύουσιν, ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν, κακῶς εἰδότες»⁶.

Τὸ πρόβλημα εἶχε τεθῆ καὶ προηγουμένως διὰ τὸν Εὐσέβειον τὸν Πάμφιλον, ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε νὰ ἐρμηνεύσῃ ὀλόκληρον τὴν ἱστορίαν ὡς «εὐαγγελικὴν προπαρασκευὴν» καὶ διὰ τοῦτο ἀνεζήτηει ἐκ συστήματος ἐπιχειρήματα ἐκτὸς τῶν χριστιανικῶν γραφῶν: «Πόθεν δῆτα πιστωσόμεθα τὰς ἀποδείξεις; οὐ μὲν δὴ ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν γραμμάτων, ὡς ἂν μὴ δοκοίημεν κεχαρισμένα πράττειν τῷ λόγῳ»⁶. Ὁ Βασίλειος δὲν ἐνδιαφέρεται γενικῶς διὰ τὰ ἱστορικὰ

1. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VI 162, 5 (II 515).

2. Σωκράτους σχολαστικοῦ, Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας III 15 (P. G., Migne, τόμ. 67, σ. 417).

3. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων VII 1, 3 (III 3).

4. Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων 2 (P. G., Migne, τόμ. 31, σ. 568).

5. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, ΧΙΠ Λόγου (Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἐπιταφίου) 11 (P. G., Migne, τόμ. 36, σ. 508).

6. Εὐσέβειου τοῦ Πάμφιλου, Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς I 6, 8.

γεγονότα, ἀλλὰ κυρίως διὰ τὴν παιδευτικὴν σκέψιν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐντρυφήσει ἐκ νεότητος καὶ μάλιστα ὅπου ἐδιδάσκετο αὐθεντικῶς, εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὡς μαθητῆς τοῦ Λιβανίου καὶ τὰς Ἀθήνας ὡς ἀκροατῆς τοῦ Ἰμερίου: «Καὶ ποιηταῖς καὶ λογοποιοῖς καὶ ῥήτορσι καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ὁμιλητέον, ὅθεν ἂν μέλλῃ πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιμέλειαν ὠφέλειά τις ἔσεσθαι»¹. Οἱ Ἕλληνες βεβαίως δὲν ἐξήτασαν τὴν οὐσίαν τῶν ζητημάτων τῆς πίστεως, ἀλλ' ἀντιθέτως ἦσαν εἰς θέσιν νὰ τὰ παρουσιάσουν διὰ τῆς φιλοσοφικῆς τῶν σκέψεως ὡς λογικῶς ἀναγκαῖα καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ τὰ στερήσουν τοῦ ἐκπληκτικοῦ των χαρακτῆρος. Ἡ ἐνστασις αὕτη δὲν ἦτο ἐν τούτοις διὰ τὸν «φιλόσοφον ἐν φιλοσόφοις»², ὅπως ἀπεκάλεσεν ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς τὸν Βασίλειον, εὐσταθῆς, διότι δὲν ἐπρόκειτο διὰ τῆς ἐρμηνείας νὰ περιορισθῇ ὁ θαυμασμός, ἀλλὰ νὰ γίνῃ συνεπέστερος: «Οὐ γὰρ ἐλαττοῦται ἢ ἐπὶ τοῖς μεγίστοις ἐκπληξίς, ἐπειδὴν ὁ τρόπος, καθ' ὃν γίνεται τι τῶν παραδόξων, ἐξευρεθῆ»³.

Ἀφ' ὅτου ὁ «παραβάτης» αὐτοκράτωρ ἀνέλαβε τὴν πολιτικὴν του ἐκστρατείαν ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ προσεπάθησε διὰ πολεμικῶν συγγραφῶν νὰ καταρρίψῃ τὴν θρησκευτικὴν του βάσιν καὶ ταυτοχρόνως διὰ νομικῶν ἀποφάσεων νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν ἑλληνικὴν ὑποστήριξιν, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐλάμβανε συνείδησιν τῆς ἱστορικῆς του ἀποστολῆς καὶ παρουσίαζετο εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς τελείωσις τοῦ ἐκτάκτου πνεύματος τῆς Ἀρχαιότητος, οἱ εὐαίσθητοι μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς δοκιμαζομένης πίστεως ἀντελήφθησαν, ὅτι εὐρίσκοντο πνευματικῶς εἰς δεινὴν θέσιν. Ὡρισμένοι ἐκ τῶν ἐπωμιζομένων τὸ βάρος τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν δραματικὴν αὐτὴν ὥραν ἐδοκίμασαν ἐν τούτοις μίαν ἀνακούφισιν ἐκ τῆς ἐπάρσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος συνεχῶς περισσότερον ἀνελάμβανε τὴν διατύπωσιν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν δεδομένων τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Ἄλλοι πάλιν ἐνόμισαν, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν κειμένων διὰ τῆς συνθέσεως χριστιανικῶν λογοτεχνημάτων εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὁ πατὴρ Ἀπολλινάριος «ἀντὶ μὲν τῆς Ὀμήρου ποιήσεως ἐν ἔπεσιν ἠρώοις τὴν Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν συνεγράφατο». Ἐξεπόνησεν ἐπίσης «καὶ τοῖς Μενάνδρου δράμασιν εἰκασμένας κωμωδίας καὶ τὴν Εὐριπίδου τραγωδίαν καὶ τὴν Πινδάρου λύραν ἐμιμήσατο καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἐκ τῶν θείων γραφῶν τὰς ὑποθέσεις λαβὼν τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων, ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐπενόησεν ἰσαριθμούς καὶ ἰσοδυνάμους πραγματείας, ἤθει τε καὶ φράσει καὶ χαρακτῆρι καὶ

1. Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Πρὸς τοὺς νέους- 2 (P. G. Migne, τόμ. 31, σ. 568).

2. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, XLIII Λόγου 13 (ὡς ἀν. σ. 512).

3. Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Ὁμιλιῶν εἰς τὴν Ἑξαήμερον I 10 (P. G., Migne, τόμ. 29, σ. 25).

οικονομία ὁμοία τοῖς παρ' "Ελλήσιν ἐν τούτοις εὐδοκιμήσασιν»¹. Ὁ ὁμώνυμος υἱὸς του ἐπροχώρησεν ἀκόμη περισσότερον καὶ «τὰ εὐαγγέλια καὶ τὰ ἀποστόλων δόγματα ἐν τύπῳ διαλόγων ἐξέθετο, καθὰ καὶ Πλάτων παρ' "Ελλήσιν»².

Διὰ τὸν Γρηγόριον τὸν θεολόγον τὸ θέμα ἐτέθη κατ' ἄλλον τρόπον. Ἡ χριστιανικὴ πίστις δὲν ἐπρόκειτο νὰ σωθῆ διὰ τῆς μιμήσεως τῶν διαφόρων περιφῆμων τύπων τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ἀλλὰ διὰ τῆς λογικῆς τῆς ἀποδείξεως ὡς τῆς ἐπιβαλλομένης πνευματικῆς στάσεως εἰς τὸν κόσμον, ὡς τῆς μόνης ὁδοῦ προσεγγίσεως τοῦ Θεοῦ καὶ δικαιοσύσεως τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἐὰν ἡ ἀπαίτησις αὕτη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐκπληρωθῆ κατ' ἄλλον τρόπον παρὰ μόνον φιλοσοφικῶς, τότε ὁ λογικὸς αὐτὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι ἦτο ἡ μεγίστη εὐσέβεια : «Φιλοσοφία δὲ ἡ σπουδὴ καὶ τὸ ῥαγῆναι κόσμον καὶ μετὰ Θεοῦ γενέσθαι τοῖς κάτω καὶ ἄνω πραγματευόμενον καὶ τοῖς ἀστάτοις καὶ ῥέουσι τὰ ἐστῶτα καὶ μένοντα κατακτώμενον»³. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις ἦτο διὰ τῆς ὑπερπηδήσεως τῶν γηίνων πραγμάτων χάριν τῆς θείας ἀληθείας μία σχεδὸν ὑπερφυσικὴ δυνατότης, τὸ συγγενέστερον στοιχεῖον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ ὑπερκόσμια, τὸ ἀνίκητον σθένος τοῦ πνεύματος ἔναντι τῶν σωματικῶν ὀρέξεων καὶ τῆς κοινωνικῆς βίας : «Δύο ταῦτα δυσκρότητα, Θεὸς καὶ ἄγγελος καὶ τρίτον φιλόσοφος, αἴυλος ἐν ὕλῃ, ἐν σώματι ἀπερίγραπτος, ἐπὶ γῆς οὐράνιος, ἐν πάθεσιν ἀπαθής, πάντα ἠττώμενος πλὴν φρονήματος, νικῶν τῷ νικᾶσθαι τοὺς κρατεῖν νομίζοντας»⁴.

Ἐὰν ὁμως διὰ τῆς φιλοσοφίας ἐξεφράζετο οὐσιαστικῶς ἡ λογικὴ συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, συνεκτικὸς δεσμὸς ἦτο μεταξύ των ὁ λόγος. Ἐὰν ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς «ὁ πάντων, ὡς ᾔετο, λογιώτατος» Ἰουλιανὸς εἶχε παρανομήσει, τοῦτο συνέβη, διότι διενεόθη «ἀλογώτατα περὶ λόγων». Ἐπρεπε διὰ τοῦτο νὰ τιμωρηθῆ λογικῶς, «λόγῳ κολάζεσθαι ὑπὲρ τῆς εἰς λόγους παρανομίας»⁵. Καὶ ὄχι μόνον ἡ ποινὴ τῶν λογίων ἀπίστων συνίστατο εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς λογικῆς των πλάνης, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶχε λογικὴν φύσιν, ἔπρεπε καὶ ἡ λατρεία νὰ ἔχῃ ἀνάλογον χαρακτῆρα : «Δότε τῷ Λόγῳ τὸν λόγον!»⁶ *Τῷ Λόγῳ μόνον ἢ διὰ λόγου χάρις οἰκειοτάτη*»⁷. Ἡ

1. Ἐρμείου Σωζομενοῦ, ὡς ἀν. V 18 (σ. 1269).

2. Σωκράτους σχολαστικοῦ, ὡς ἀν. III 15 (σ. 420).

3. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, XLIII Λόγου 13 (ὡς ἀν. σ. 512).

4. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, XXVI Λόγου (Εἰς ἑαυτὸν) 13 (P. G., Migne, τόμ. 35, σ. 1245).

5. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, IV Λόγου (Κατὰ Ἰουλιανοῦ I) 4 (P. G., Migne, τόμ. 35, σ. 533/536).

6. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, XIX Λόγου (Εἰς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν) 4 (P. G., Migne, τόμ. 35, σ. 1053).

7. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, IV Λόγου 4 (ὡς ἀν. σ. 533).